

K FILOSOFICKÉMU MYŠLENÍ WILLIAMA JAMESE

The article deals with the development of philosophical thought of W. James. The first part of an article is devoted to James's conception of thought and consciousness. According to James every thought tends to be part of personal consciousness, thought is always changing but it is also sensibly continuous. W. James has influenced E. Husserl by his view that consciousness has a fringe as well as a focus and therefore is able to grasp a sliding stream of impressions. There is also analyzed James's theory of selective interest as the determining factor of experience. The next part of an article is devoted to James's effort to overcome the tendencies of British empiricism (J. Locke, G. Berkeley, D. Hume) to found experience only on sense data and the processes of mere seeing and mirroring the world. In this connection the author takes attention to James's processive conception of truth. The last part of this essay shows that by legitimating the existence of subconscious Self and the psychical processes which exist outside the primary consciousness, W. James anticipates the psychoanalytical conceptions of human knowing and C. G. Jung's paradigm expressed in his primary archetypes of *Selbst* and *individuation*.

William James (narozen 11. února 1842 v New Yorku - zemřel 26. srpna 1910 v Chocorua, New Haven) patří k vůdčím osobnostem filosofie v USA na přelomu 19. a 20. století. Byl jedním z tvůrců pragmatismu a zároveň i zakladatelem moderní psychologie náboženství. William James pocházel z rodiny, která významně zasáhla do amerického kulturního, uměleckého a vědeckého života - jeho otec se zabýval teologií i náboženskou mystikou, byl přítelem R. W. Emersona (1803-1882), jehož transcendentálním idealismem byl silně ovlivněn. Bratr Williama Jamese Henry James (1843-1916) patří k nejvýznamnějším americkým prozaikům (v Čechách a na Slovensku byly například přeloženy jeho novely *Daisy Millerová*, *Aspernovy listiny* aj.) William James byl všestrannou osobností, na jedné straně na svou dobu vynikající odborník v anatomii a v neurofyziologii, na druhé straně však člověk s hlubokou uměleckou, náboženskou a psychologickou zkušeností. Měl kosmopolitní kulturní vzdělání, v letech 1857-1861 žil v Evropě (Francie, Švýcarsko, Anglie). Původně se chtěl věnovat malířství, pro které měl nesporný talent. Jamesovy umělecké a literární schopnosti se projevují také v brilantní stylistické formě jeho filosofických děl.

V letech 1863-1869 studoval James lékařství na Harvardské univerzitě, během tohoto období absolvoval také studijní pobyt v Německu a zúčastnil se

vědecké výzkumné výpravy Louise Agassize v Brazílii podél řeky Amazonky (1865-1866). V roce 1869 získává titul doktora všeobecného lékařství (M.D.). Od roku 1873 působil na Harvardské univerzitě, kde původně vyučoval anatomii a fyziologii, od r. 1875 i psychologii. Sám James později k této své univerzitní činnosti údajně poznamenal: „První přednášku ve svém životě, kterou jsem slyšel o psychologii, jsem pronesl já sám.“ V roce 1880 je jmenován odborným asistentem (Assistant Professor) v oboru filosofie, od roku 1885 až do roku 1907 působil jako řádný profesor filosofie a psychologie na Harvardské univerzitě.

Některé výsledky svých původních výzkumů v oblasti fyziologie a psychologie využil v díle *Základy psychologie* („The Principles of Psychology“), které bylo vydáno v roce 1890. V této knize pozoruje James člověka na jedné straně jako ve fyziologické laboratoři, na straně druhé ale také prostřednictvím vlastní introspekce. Právě v důsledku spojení těchto dvou přístupů, na podkladě složitých zkoumání a hluboké reflexe jejich výsledků a souvislostí zavádí do psychologie a filosofie důležitou kategorii nazvanou *proud vědomí* („stream of consciousness“), respektive *proud myšlení* („stream of thought“). Přitom věnoval velkou pozornost výkladu instinktů, emocí a vůle, a původně též zdůrazňoval fyziologický původ psychických procesů. James dokonce v této souvislosti tvrdil, že city jsou následky tělesných procesů: nepláčeme, protože cítíme lítost, nýbrž cítíme lítost, protože pláčeme. V díle *Základy psychologie* („The Principles of Psychology“) se James ještě hlásí k dualismu. Později však rozpracoval svou teorii neutrálního monismu, podle které neexistuje podstatný rozdíl mezi mentálními a neurofyziologickými fenomény - podobnou teorii hlásal také zakladatel cambridžské školy analytické filosofie jazyka Bertrand Russell (1872-1970) nebo představitelé empiriokriticizmu Ernst Mach (1838-1916) a Richard Avenarius (1843-1896)..

Průkopnický význam však měla Jamesova charakteristika samotného procesu myšlení, které se vyznačuje těmito podstatnými rysy: „1. Veškeré myšlení směřuje k tomu, aby bylo součástí osobního vědomí. 2. V rámci každého osobního vědomí vždy dochází k proměnám myšlení. 3. V rámci každého osobního vědomí má myšlení zřejmý kontinuální charakter“ ([1], 224-225). Podle Jamese je tedy vědomí proměnlivé, vyznačuje se jak stavy změny, tak i kontinuitou. Dále James zdůrazňuje, že aktivita vědomí je *selektivní*, tj. vědomí přijímá, vylučuje nebo vybírá mezi představovanými objekty. Vědomí je proto ve všech svých projevech především *výběrovou* aktivitou, neboť „čím jiným jsou smysly než orgány

selektce?“ ([1], 284). James také ve své práci *Základy psychologie* (*The Principles of Psychology*) ukazuje, že aktivita vědomí a myšlení předpokládá existenci světa, který má *mimomentální* realitu: „Myšlení se vždy projevuje tak, že se zabývá objekty, jež jsou na něm nezávislé.“ ([1], 225. K tomu srov. [10], XXIX)

Velmi důležitá je také Jamesova teze, že vědomí má jak své ohnisko, tak i *ohraničení* - a z toho důvodu je schopno postihnout *proud představ*. Tyto Jamesovy psychologické úvahy v mnohém ovlivnily filosofické myšlení zakladatele transcendentální fenomenologie Edmunda Husserla (1859-1938), především jeho koncepci *horizontu* jakožto podstatného ohraničení, ale i potenciality našeho vnímání a poznání. William James totiž rozpracoval teorii tzv. okrajů, lemů (*fringes*) psychických zážitků. James chtěl v tomto pojmu zachytit fenomény, které zabezpečují jednotu vědomí. To, co umožnilo Jamesovi tematizovat tento jev z hlediska časového, bylo jeho chápání přítomnosti. Přítomnost totiž James pojímá jako strukturovaný celek, zahrnující tzv. *vlastní přítomnost* a tzv. *nedávnou přítomnost*. Nedávná přítomnost je to, co ještě neuplynulo, avšak již něco ztratilo ze své svěžesti a novosti. Ještě předtím, než se přítomnost promění na minulost, kterou si pak pouze připomínáme a představujeme, změní se tato původní přítomnost na polostín ne celkem zřetelně dané nedávné přítomnosti. Nedávná přítomnost přitom vymezuje obsah tzv. nejasného vědomí. Tento vágní obsah našeho vědomí obklopuje každý smyslový obraz, takže obsahy duševních zážitků se potom jeví jako jasná ohniska na temném pozadí. Střídání jasných, průzračným způsobem daných psychických stavů s temnými, které je vroubí, představuje tzv. proud vědomí („stream of consciousness“).

Zvláštní pozornost je třeba věnovat Jamesovu pojetí *zkušenosti* v díle *Základy psychologie* („The Principles of Psychology“). Podle Jamese je hlavním kritériem zkušenosti a poznání *zájem*: „Milióny položek vnějšího řádu jsou vystaveny mým smyslům, které však nikdy nevstoupí do mé zkušenosti. Proč? Protože nejsou pro mne *zajímavé*. Pouze ty elementy, kterých si *všímám*, formují mou mysl – bez selektivního zájmu je zkušenost vnější chaos.“ ([1], 284). V této souvislosti také James odpovídá na otázku, proč dáváme přednost některým vjemům (*sensations*) před jinými. Není to proto, že „takové vjemy poukazují k věcem, jak tvrdil Helmholtz, neboť věci nejsou ničím jiným než zvláštními skupinami vnímatelných kvalit, které při svém dění nás prakticky nebo esteticky zajímají, jimž proto dáváme podstatná jména, a tím je povyšujeme do onoho výlučného statusu nezávislosti a

vznešenosti“ ([1], 285). Tedy to, co považujeme za věc, je především ovlivněno naším *zájmem*. Myšlení přitom rozlišuje mezi fakty, které napomáhají jeho cílům, a těmi fakty, které jim nenapomáhají. Na koncepci *zájmu* je dokonce založena i Jamesova kritika ontologicko-gnozeologických koncepcí ovlivněných tradiční metafyzikou, které operovaly s pojmem podstaty. Podle Jamese dokonce „*jediný význam podstaty je teleologický, a tato klasifikace a koncepce představují čistě teleologické nástroje mysli*. Podstata věci je ta z jejích vlastností, která je tak *důležitá pro mé zájmy*, že v tomto srovnání mohu pominout ostatní“. ([2], 335)

Ve své celkové koncepci teorie poznání a samotného subjektu poznání vystupuje James proti tradici vycházející z Kanta, která nad empirické, fenomenální jevy staví jakési sjednocující já, které jednotlivé vjemy a představy uspořádává v předmětnou souvislou zkušenost. Podle Jamese je totiž toto sjednocování umožněno tím, že jsme schopni pociťovat vztahy mezi různými entitami. Tak jako objektivně existují vztahy, tak „*stejně jistě, ne-li ještě jistěji existují city, jejichž prostřednictvím poznáváme vztahy*“. James dokonce tvrdí, že pociťujeme například vztahy slučovací, podmiňovací a instrumentální: „Měli bychom mluvit o pocitu *a*, o pocitu *jestliže*, tak doslovně jako hovoříme o pocitu *modré* nebo pocitu *chladna*.“ ([1], 245-246). Zároveň však nesouhlasí s tradičními empiriky, kteří nevěnují pozornost *jednotě zkušenosti*, neboť se nezabývají otázkou sjednocovacích procesů, které vykonává poznávající subjekt. Jednotu sebe sama, nás samotných, zakoušíme - jak James pozoruje - od jednoho momentu k druhému, od okamžiku k okamžiku. Jamesovo pojetí zkušenosti sice v některých aspektech navazuje na tradici britského empirismu, tuto tradici však James spojuje s romantickým pojetím imaginace - a to na rozdíl od jejího „klasického“ akademického pojetí. Romantické totiž podle Jamese ukazují „svět mysli jako něco nekonečně složitějšího, než běžně předpokládáme“. ([3], 199)

V tomto kontextu se James zabývá problémem poznání vztahů mezi entitami a snaží se v této otázce zaujmout střední postavení mezi tradičním empirismem a intelektualismem. Tradiční empirikové, jak je představují třeba John Locke a David Hume, většinou popírali, že existuje pociťování vztahů a spíše hovořili o mechanickém skládání idejí. Na druhé straně intelektualisté uznávali, že takové vztahy poznáváme, avšak prostřednictvím něčeho, co spočívá na zcela jiné rovině. Intelektualisté podle Jamese zastávají chybný názor, že vztahy poznáváme prostřednictvím čistého uskutečnění („*actus purus*“) myšlenky, intelektu nebo

rozumu.. Proti nekritickému uctívání těchto kategorií staví však James nepopíratelnou skutečnost *sensibility*, tedy schopnosti prožívat hluboké pocity. ([9], 62). James je přitom přesvědčen, že skutečně zakoušíme, pocítujeme velmi složité vztahy, avšak zároveň vyslovuje názor - předjímaje B. Russella a L. Wittgensteina - že tomu, abychom si takového zakoušení a pocítování všimli, částečně zabraňuje náš jazyk. Empirikové podle Jamese správně ukazují, že z faktu, že máme slovo, nevyplývá, že mu odpovídá nějaká entita. Neberou však v úvahu zjevnou mylnost názoru, že když nám chybí slovo pro nějakou entitu nebo rys zkušenosti, pak tato entita, tento rys zkušenosti neexistuje.

Z přesvědčení o složitosti, spontánnosti a mnohotvárnosti skutečnosti, kterou zakoušíme a poznáváme, vychází Jamesova koncepce pravdy. Svou procesuální teorii pravdy James nejkompexněji rozpracoval ve studii *Pragmatické pojetí pravdy* („Pragmatism's Conception of Truth“, *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, Vol. VII, 1907, s. 141-155). Tato studie se v mírně pozmeněné podobě objevila ve stejném roce jako součást knihy *Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení* („Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking“). Autor zde zdůrazňuje, že „pravdivost myšlenky není strnulá inherentní vlastnost. Pravdivost se myšlenice *děje*. Myšlenka *se stává* pravdivou, *je učiněna* pravdivou událostmi. Její pravdivost je ve skutečnosti událost, proces: jmenovitě proces její verifikace, ověření. Její platnost je proces jejího potvrzení“. ([4], 103)

Je zajímavé, že William James ve své teorii poznání a pravdy v mnohém předjímal názory soudobé angloamerické postanalytické filosofie (R. Rorty, H. Bloom, S. Cavell), která odmítá chápat poznání jakožto pouhé *zobrazení*, respektive *kopírování* skutečnosti. James si totiž klade otázku: „Tam, kde naše myšlenky nemohou přesně kopírovat svůj předmět, co znamená shoda s tímto předmětem?“ ([4], 102) James sice souhlasí s tezí, že kopírování skutečnosti je jedním ze způsobů, jak ji poznávat, avšak podle něho právě tento způsob poznání má daleko k tomu, aby byl podstatný. Při hledání pravdy a poznávání skutečnosti je totiž především důležitý *proces*, který nás vede. Přitom pravdivé je takové poznání, které umožňuje, aby náš život *odpovídal* celkovému uspořádání skutečnosti a této skutečnosti se přizpůsoboval. Podle Jamese jsou tedy pravdivé ty myšlenky a ty poznatky, které nám pomáhají vyrovnávat se s okolní realitou a zároveň nepřekážejí našemu mravnímu a duchovnímu rozvoji.

V této souvislosti je třeba uvést, že zájem o náboženství a duchovní život člověka nepochybně ovlivnil Jamesovu kritiku intelektualismu. Nesmírně inspirován romantickou tradicí, James zdůrazňuje, že kromě světa pevných těles žijeme mezi spoustou neviditelných věcí, které nás ovládají. Nejde jen o křehkou fantazii mýtů, předávaných z generace na generaci, které ovlivňují, aniž si to uvědomujeme, naše jednání i celkovou životní orientaci. Mohou to být třeba ideály, mezilidské vztahy, hodnoty, čas, „skrytá přítomnost neviditelných věcí“ a také utěšující moc přírody, do které projektujeme svůj vnitřní svět. V eseji *O jisté slepotě u lidských bytostí* („On a Certain Blindness in Human Beings“, 1899) cituje James pasáže z děl R. W. Emersona, J. Royce, R. L. Stevensona, a L. N. Tolstého, které uvádí jako svědky přítomnosti neviditelného. Především to je však Walt Whitman, který je podle jeho názoru „považován mnohými z nás za současného proroka“. Svým uměleckým viděním skutečnosti „ruší běžné rozdíly mezi lidmi, zpochybňuje veškerý konvencionalismus a miluje a oslavuje téměř všechny lidské vlastnosti včetně těch elementárních, které jsou společné všem příslušníkům lidského rodu“ ([5], 637). K tomu srov. [11], 97). Především však James ve své koncepci ontologické reality „neviditelného“ vychází z uměleckého ztvárnění skutečnosti v britském romantismu, jak ukazuje například tento citát z básně Williama Wordswortha, uvedený ve výše zmíněném eseji:

*Každé přírodní formě, skále, plodu, stromu,
i kamenu do silnice vsazenému,
jsem dal život: viděl jsem, že mají cit,
spojil jsem je s citem: celá ta masa
leží v nějaké kvasící duši, a vše,
co bylo kolem mne, dýchalo vnitřním smyslem.* (Citováno podle [11], 97)

V eseji *O jisté slepotě u lidských bytostí* („On a Certain Blindness in Human Beings“) tedy James na jedné straně kritizuje naše běžné vnímání, které nedokáže vidět vnitřní neviditelnost skály, plodu a stromu. Na druhé straně nám zároveň tato oslepenost běžné mysli a otupení její ostré hrany umožňuje říkat spolu s Wordsworthem: „Viděl jsem, že mají cit.“

V roce 1897 vychází Jamesův soubor esejů nazvaný *The Will to Believe* (*Vůle věřit*), o kterém se jeho autor vyslovil, že by se snad měl spíše jmenovat

Právo věřit. James v této knize operuje se základním pojmem pragmatismu *belief* („přesvědčení“) a používá též termín *faith* („víra“). Podle něho neexistuje žádná vědecká metoda, která by mohla „bezpečně stanovit protikladná nebezpečí toho, že věříme příliš málo nebo věříme příliš mnoho“ ([6], XI). Z hlediska gnozeologického dokonce tvrdí, že „žádný skutečný test toho, co je pravda, nebyl nikdy učiněn“ ([6], 15)

Otázka víry, respektive přesvědčení souvisí s konkrétní situací člověka a s jeho hodnotovou orientací, se schopností podstoupit někdy až osudové životní rozhodnutí a dává lidskému subjektu právo zvolit svou vlastní formu rizika: „Věda nám může říci, co existuje, ale když máme srovnat hodnoty, a to jak toho, co existuje, tak i toho, co neexistuje, musíme se poradit nikoliv s vědou, ale s tím, co je Pascallem nazýváno naše srdce“ ([6], 22). James dokonce uvádí známý Pascalův argument ve smyslu tohoto příkazu: Zvaž, jaké zisky nebo ztráty by nastaly, kdybys vsadil na boží existenci, „jestliže v takovém případě zvítězíš, získáš věčnou blaženost, jestliže prohraješ, nic neztratíš“. ([6], 5)

Je však mylný ten názor, že by se James s Pascalovým argumentem zcela ztotožňoval. Podle jeho názoru je tento Pascalův argument „posledním zoufalým uchopením zbraně proti zatvzelenosti nevěřícího srdce“ ([6], 6). Jde totiž o sepětí naší volby s osobní situací a se *životem*. James proto vidí základní kritérium správnosti jak lidského rozhodování, tak i hypotéz ve vědě v jejich *životnosti*, *ve schopnosti vlastního nasazení prostřednictvím odvahy k činu, jednání na vlastní riziko* : „Neživotnost a životnost hypotéz není jejich vnitřní vlastností, nýbrž jsou závislé na individuálním mysliteli. Jsou měřeny jeho ochotou jednat.“ (...) „Svoboda věřit se může týkat pouze reálných, živoucích voleb, které nemůže rozřešit pouhý intelekt jednotlivce, a tyto životní volby se nikdy nemohou zdát absurdními tomu, kdo je má zvažovat.“ ([6], 2-3, 29)

Podle Jamese máme tedy právo věřit na vlastní riziko v jakoukoliv hypotézu, přičemž prvním aktem svobodné vůle musí být víra ve svobodnou vůli. Přitom James zdůrazňuje, že například skepticismus, dokonce i skepticismus vědecký, nás nechrání před volbou a tím i od potenciální možnosti nesprávného rozhodnutí: „Skepticismus neznamená vyhnout se volbě, vede k určitému riziku rozhodování.“ Podle něho je pro nás lepší „*raději riskovat ztrátu pravdy než možnost chyby*“ ([6], 26). Naše právo věřit je však především vyznačeno užitečností naší víry, někdy

jsme totiž nuceni věřit i bez racionálních důvodů, ale neměli bychom věřit v ty hypotézy, jež jsou pro naše jednání neužitečné.

V díle *Druhy náboženské zkušenosti* („The Varieties of Religious Experience“, 1902) se již zcela propracovaně a konzistentně projevuje Jamesovo základní pojetí filosofie – totiž filosofie mu není pokusem o dosažení úplné univerzálnosti, koherence, určitosti nebo jiného intelektuálního cíle, nýbrž pokusem *vidět* světovou skutečnost ve všech jejích aspektech, obdobně jako viděli svět například velcí představitelé romantické přírodní lyriky. Právě proto byla v této knize snad nejvšestranněji realizována Jamesova snaha spojit empirismus se spiritualismem. ([9], 35-58) V této souvislosti je také třeba uvést, že Jamesův přístup k náboženství a k různým podobám náboženské zkušenosti je jak empirický, tak i humanistický. James nezkoumá Boha, nýbrž vztah člověka k Bohu v jeho hloubce, který dává smysl lidskému životu, nezkoumá nadpřirozené jevy, nýbrž jde mu o přirozený rozvoj lidské osobnosti.

Ve své snaze o vědecký přístup k religióznímu fenoménu věnuje James – na podkladě bohatého empirického materiálu - pozornost různým náboženským a mystickým zážitkům. Ač protestant, oceňuje smysluplnost například náboženskomytických zážitků katolické světice Terezy z Avily. Náboženství přináší něco nového, co může být například chápáno jako dar života nebo podnět k čestnosti a hrdinství. Pokud máme náboženskou víru a jsme obdařeni schopností hlubokého náboženského prožitku, je pro nás každá životní tragédie pouze částečná a dočasná - jsme v náruči boží. Z ontologického hlediska je to podle Jamese dáno tím, že náš každodenní lidský svět směřuje k vyššímu, duchovnímu světu: „1. viditelný svět je částí duchovnějšiho univerza, a z něho si bere svůj smysl. 2. Naším oprávněným cílem je sjednocení nebo harmonický vztah s tímto vyšším, duchovním světem. 3. Modlitba nebo vnitřní sjednocení s duchovnem, ať už je toto duchovno Bůh nebo zákon, to je proces, v němž se skutečně něco děje, je to práce, aktivita. Při ní proudí duchovní energie a vytváří své důsledky, psychologické nebo materiální, v jevovém světě.“ ([7], 367).

Zároveň kniha *Druhy náboženské zkušenosti* ukazuje, že právě James na podkladě dlouholetých výzkumů - zároveň však pod vlivem amerického psychologa Fredericka C. Meyerse - zavádí do svého filosofického a psychologického myšlení kategorie *podprahového vědomí* („subliminal consciousness“) a *podvědomého já* („subconscious self“): „*Podvědomé já* je nyní zcela uznávaná psychologická entita; a

věřím, že přesně v ní máme požadovaný zprostředkující termín.“ ([7], 385-386). W. James – ve shodě s Theodorem Fechnerem a v protikladu proti vlivnému názoru německého psychologa Wilhelma Wundta - potvrdil svými výzkumy existenci psychických procesů, které *existují mimo primární vědomí*. Znovu zdůrazňuje sepětí jasných psychických stavů s temnými, které je vroubí, avšak jde dále, k důležité myšlence o *spojitosti vědomí a nevědomí*, o přechodech mezi těmito entitami a obtížném postžení jejich pomezí oblasti: „Tak neostré jsou obrysy mezi tím, co je v nějakém okamžiku našeho vědomého života aktuální, a tím, co je pouze potenciální, že je vždy obtížné říci o jistých duševních obsazích, zda si jich jsme nebo nejsme vědomi.“ ([7], 187)

Je zajímavé, že uvedené Jamesovy názory o existenci psychických procesů mimo primární vědomí, založené na komplexním a materiálově bohatě podloženém výzkumu náboženské zkušenosti, ovlivnily například vznik analytické psychologie Carla Gustava Junga (1875-1961), zvláště její koncepci *nevědomí* a nevědomé duše. C. G. Jung vždy vysoce oceňoval průkopnický význam Jamesovy psychologie, a proto nás nepřekvapí, že v jeho studii *Teoretické úvahy o podstatě duševna* najdeme tento obsáhlý citát z Jamesova díla *Druhy náboženské zkušenosti*: „Jsem přesvědčen, že nejdůležitější krok kupředu, který se v psychologii stal od doby, kdy jsem byl studentem této vědy, objev z roku 1886 je, že ...neexistuje pouze vědomí běžného pole, se svým obvyklým centrem a svou periferií, nýbrž doplněk k němu ve formě nahromadění vzpomínek, myšlenek a citů, jež jsou mimo okraj a zcela mimo primární vědomí, musí být ovšem pokládány za druh vědomých faktů, schopných oznámit svou přítomnost naprosto srozumitelnými znameními. Žádný jiný pokrok nemůže vznést podobný nárok.“ ([7], 188. K tomu srov. [12], 375)

Předjímaje koncepcie Jungovy hlubinné hermeneutiky, byl James zároveň přesvědčen, že „skutečně a doslova existuje daleko více života v celku naší duše, než jsme si v jakémkoliv okamžiku vědomi“ ([7], 386). Podle jeho názoru - ovlivněném též filosofickým panteismem a panpsychismem R. W. Emersona - jsou psychické procesy stejně skutečné jako procesy materiální, přitom podvědomí, respektive nevědomí spojuje člověka s vyšším, duchovním světem, z něhož odvozuje svou mravní integritu: „*Vědomá osobnost je kontinuální s širším Já* („a wider Self“), *jehož prostřednictvím přicházejí spásné zkušenosti*, pozitivní obsah náboženské zkušenosti, který (...) *je doslova a objektivně pravdivý tak, jak probíhá.*“ ([7], 388)

Také v díle *Pluralistické univerzum* („A Pluralistic Universe“, 1909) se James jeví jako zastávce takového pojetí panteismu, podle něhož je tento každodenní svět součástí božské, *duchovní skutečnosti*. James se však nehlásí k panteismu monistickému, který ztotožňuje s filosofií absolutna, nýbrž k panteismu *pluralistickému*, který se z gnoseologického hlediska opírá o radikální empirismus. James totiž kritizuje monistickou filosofií za to, že podle její představy božské může „autenticky existovat, pouze když je svět zakoušen naráz ve své absolutní totalitě“. Proti monistickému panteismu, spjatém s filosofií absolutna, James zdůrazňuje, že svět právě proto, že je pluralistický, má charakter něčeho neúplného, nedokončeného a ne zcela sjednoceného, a proto absolutní, úplný souhrn všech věcí nemůže být ve svém celku vůbec nikdy zakoušen a uskutečňován: „Skutečnost může být osvojována“ pouze ve formě „rozptýleného, rozčleněného a neúplně sjednoceného jevu“ ([8], 497). Právě v tomto kontextu James kritizuje absolutní idealismus a jeho obraz světa jako v sobě zahrnuté dokonalosti. Takto koncipovaný svět však neposkytuje žádný prostor jinakosti, autonomii, spontaneitě, neboť je předpokládáno, že vyčerpal svou spontánnost v jednom aktu stvoření. Svět je však podle Jamese vytvářen ryzími individualitami, a právě proto pragmatismus zdůrazňuje pozornost a úctu ke každé entitě, ke každé osobnostně pojaté monádě.

Jamesovo pluralistické pojetí světa, v němž jsou však jednotlivá, osobní individua spojena s vyšším, duchovním a božským světem, jej vede ke kritice scholastické filosofie. Podle ní totiž scholastika tím, že postuluje transcendentního Boha, ponechává lidský subjekt mimo nejhlubší skutečnost univerza. Ve scholastické teologii, jak zdůrazňuje James, Bůh a jeho výtvořiny „jsou *toto genere* odlišné, nemají absolutně nic společného“, takový typ filosofického teismu vede pak k zásadnímu odcizení mezi člověkem a Bohem. Ve scholastice založené na tradičním dualistickém teismu je člověk „outsiderem a pouhým poddaným Boha, nikoliv jeho důvěrným partnerem, vše je opanováno vnějškovostí. Bůh není srdcem našeho srdce a rozumem našeho rozumu, nýbrž naším soudcem. Jedinou naší morální povinností zůstává, abychom poslouchali jeho příkazy, jakkoliv by byly nepochopitelné a podivné (‘strange’)“ ([8], 491-492). Veškerá náboženská zkušenost, na niž právě James klade velký důraz, se tak v tradiční scholastice vytrácí. V opozici proti těmto koncepcím hlásá autor díla *Pluralistické univerzum* („A Pluralistic Universe“) *synergismus*, tj. myšlenku o spolupráci člověka s Bohem. V tomto kontextu je však třeba uvést, že James nemohl předvídat velký tvůrčí rozvoj tomistické filozofie ve 20. století, která

například v díle J. Maritaina zdůrazňuje podstatný význam účasti člověka na tvůrčím díle Božím.

Zároveň je zajímavé, že James v mnohém předjímá Heideggerovu kritiku zmetafyzičtění křesťanského náboženství a racionalizace křesťanské víry, která se stala pouhou racionální teologií vycházející z tradiční metafyziky. Podle Martina Heideggera (1889-1976) totiž scholastická teologie, založená na tradiční metafyzice, činí svým úsilím o zkonstruování racionálních důkazů boží existence z Boha pouhý předmět teoretické reflexe, a proto zcela pomíjí osobní náboženskou zkušenost. Právě tím, že tato teologie pojímá Boha jako nejvyšší jsoucno, jej vlastně degraduje na pouhé jsoucí, a ponechává tak stranou nejen osobní vztah člověka k Bohu, ale i otázku upřímnosti, vroucnosti a *hloubky křesťanské víry*. ([13], 689-691)

V již zmíněném díle *Pluralistické univerzum* („A Pluralistic Universe“) nachází Jamesova kritika scholastiky, teistického dualismu, intelektualismu a spekulativismu nachází své teoreticko-historické východisko především ve filosofii Henri Bergsona (1859-1941). Ve shodě s ním James zdůrazňuje - proti abstraktnosti akademického intelektualistického filosofování, které vytvářelo spekulativní pojmové konstrukce – že „pokud rozbijeme skutečnost na pojmy, již nikdy ji nebudeme moci zrekonstruovat v její celistvosti“, a přitom ani „nebudeme schopni vyjádřit mnohostrannost a složitost konkrétního“ ([8], 576). Ve shodě s Bergsonem, na něhož se odvolává, můžeme podle Jamese tuto celistvost univerza v mnohosti jeho určení postihnout pouze tehdy, když se přemístíme do „nitra živoucí, hybné, aktivní plnosti („thickness“) skutečného“. Teprve pak se mohou původní ploché a bezkrevné abstrakce v podobě „intelektualistických náhražek“ dostat do „obsahu našeho srdce“. ([8], 576-577). Zdá se přitom, že v těchto úvahách byl James kromě Bergsona inspirován též myšlenkou Aurelia Augustina o zření Boha a skutečnosti srdcem.

Položme si nyní otázku, jaké celkové pojetí světa vlastně James zastává. Podle něho to, „co skutečně *existuje*, nejsou hotové věci, nýbrž věci vytvářené“. James - obdobně jako mnohé hermeneutické teorie – přímo zdůrazňuje, že se člověk podílí na tomto *utváření* světa svou schopností „intuitivní sympatie s věcí“, a právě to mu umožňuje poznávat a osvojovat si mnohostrannost proměnlivých forem univerza. ([8], 577). Zároveň to podle Jamese znamená včlenit *novost* a *náhodu* do samotných výstavbových principů univerza.

Souhrnně je tedy možné říci, že James hlásá teorii *kontingence* (nahodilosti) mezi ontologickými jednotkami. Chce se vyhnout dvěma extrémním koncepcím: na

jedné straně takovému pojetí světa, v němž je svět sjednocen nějakým čistě intelektuálním principem, na druhé straně pak názoru atomistickému, který by pojímal svět jako zcela rozptýlený a chaotický. Jamesův pluralismus má charakterizovat *řád*, který je však postupně uskutečňován a je stále v procesu *utváření*. ([10], XXXIII) Tento řád je však v rozporu s každou teorií absolutna. James v této souvislosti odmítá připisovat problematice nekonečna velkou metodologickou důležitost. Jeho pojetí světa má být radikálně empiristické a pluralistické. Vesmír je otevřený, nikdy neukončený. Je složen nikoliv z absolutních substancí, nýbrž z osobnostně pojímaných jednotek, které procházejí neustálými změnami. Tento svůj výklad světa považuje James za teorii, která může být přijata nebo odmítnuta, její odmítnutí však nemůže ohrozit pragmatismus. Pragmatismus je totiž podle Jamese především *metoda*, respektive též teorie pravdy.

William James byl v českých zemích překládán především v období mezi dvěma světovými válkami. První Jamesovou prací, přeloženou do češtiny, byla v roce 1918 kniha *Pragmatismus, Nové jméno pro staré způsoby myšlení* („Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking“). V roce 1921 vychází v Československu *Vůle k víře* („The Will to Believe“) a v roce 1930 *Druhy náboženské zkušenosti* („The Varieties of Religious Experience“). K systematickému poznání a hluboké reflexi Jamesova filosofického myšlení se v meziválečné době zasloužil především český filozof Karel Vorovka, který Williamu Jamesovi věnoval velkou pozornost ve své knize *Americká filosofie* (Praha, Sfinx 1929). V tomto kontextu je též zajímavé, že Karel Vorovka zastával názor, že ve svém pojetí náboženství byl William James velmi blízký pozitivismu britského filozofa Johna Stuarta Milla. A to tím, že James svou pluralistickou ontologií a svou teorií filosofické pravdy rozpracoval takové pojetí náboženství, že „i člověk co nejpřísněji vědecky vyškolený bez poškození vědeckých zásad může věřit v Boha“ ([14], 278). U Jamese také Vorovka vysoce oceňoval jeho pojetí synergismu, tj. spolupráce s Bohem na utváření skutečnosti. Zároveň „Vorovka považuje Jamesovo indeterministické pojetí Boha, které sám přijímá, za jediný způsob, jak do některých životních nahodilostí umístit pojem Prozřetelnosti.“ ([15], 55)

Stejně tak věnoval v Československu pozornost Williamu Jamesovi Karel Čapek, původně v rámci seminární práce o pragmatismu, kterou vypracoval v semináři profesora Františka Krejčího v roce 1914. Tato jeho studie vyšla knižně v přepracované a rozšířené podobě roku 1918 v Topičově edici *Duch a svět*, a to pod

názvem *Pragmatismus čili Filosofie praktického života*. Podruhé byla tato Čapkova kniha vydána v roce 1925. Čapek spatřoval významný přínos pragmatismu a Jamesovy filozofie především v tom, že podporovala „odvrat od abstraktních spekulací o transcendentnu, absolutnu“ ke každodenní zkušenosti a zároveň „kladla velkou váhu na účastnou a činnou mohutnost člověka, na jeho tvořivost, na jeho dar něco uskutečňovat nebo do něčeho zasáhnout“. ([16] 31, 27. K tomu srov. [17], 50-54)

Na Slovensku byla Jamesovi věnována pozornost v rámci studií a knižních monografií o filozofii v USA. Zde je třeba uvést monografii Františka Mihiny *Idiografia vývinu amerického filozofického myslenia* (1993) a monografii Augustina Rišky *Americká filozofia. Od Peirca po Quina* (1996). Významným vědeckým, edičním a překladatelským počinem Františka Mihiny a Emila Višňovského je kniha *Pragmatismus* jakožto první svazek *Malé antologie filozofie 20. storočia*. V této knize nacházíme (kromě překladů z děl Ch. S. Peirce, J. Deweyho a R. Rortyho) také deset přeložených textů od W. Jamese. ([18])

Dílo W. Jamese bylo vždy v popředí zájmu amerického filozofického myšlení a filozofické historiografie. Přitom je však třeba uvést, že přibližně od čtyřicátých let 20. století bylo možné pozorovat v USA výrazný odklon od pragmatismu, a tedy do jisté míry i od filozofie W. Jamese. Bylo to dáno nástupem neopozitivistických a logicko-empirických filozofických směrů, které se v americké filozofii prosazovaly – mimo jiné – také v důsledku imigrace některých předních členů *Vídeňského kruhu* (například Rudolfa Carnapa). Přibližně od sedmdesátých let 20. století se však začíná stále více ukazovat, že neopozitivismus a z něho v mnohém vycházející analytická filozofie jazyka vzhledem ke svému mezinárodnímu charakteru a svou orientací na přírodní vědy nemohou být příliš nápomocné při řešení nových, závažných problémů v životě americké společnosti, kdy se znovu stávají aktuálními otázky národní tradice, kulturní identity i duchovního rozměru lidského života. Právě proto se Jamesův pragmatismus - v němž se projevuje hluboký respekt k dimenzi transcendentna a který hlásá podstatné sepětí filozofie a sebepoznání člověka – stává znovu aktuálním právě v současné době. Inspirativních podnětů Jamesova filozofického myšlení využívá totiž současná neopragmatická filosofie v USA (Stanley Cavell, Richard Rorty, Russell B. Goodman aj.) ve svém úsilí vyrovnat se s destruktivními momenty v životě západní společnosti, které ohrožují další perspektivy euroamerické civilizace.

LITERATURA

- [1] JAMES, W.: *The Principles of Psychology* .Volume I. New York, Henry Holt and Co. 1927.
- [2] JAMES, W.: *The Principles of Psychology*. Volume II. New York, Henry Holt and Co. 1927.
- [3] JAMES, W. : *Memoires and Studies*. New York, Harper and Row 1983.
- [4] JAMES, W.: James: *Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení*. Přel. Radim Bělohrad. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.
- [5] JAMES, W.: „On a Certain Blindness in Human Beings.“ In: *The Writings of William James*, Ed. by John J. Dermott. New York, Random House 1967, s. 629-645.
- [6] JAMES, W.: *The Will to Believe and other essays in popular philosophy*. New York, Dover Publications, Inc., 1956.
- [7] JAMES, W.: *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. New York, Mentor Book. The New American Library of World Literature 1958.
- [8] JAMES, W.: *A Pluralistic Universe*. In: *The Writings of William James*. Edited, with an Introduction, by John J. Dermott. New York, Random House 1967.
- [9] GOODMAN, R. B.: *American Philosophy and the Romantic Tradition*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge University Press 1990.
- [10] McDERMOTT, J.: “Introduction“. *The Writings of William James*. A Comprehensive Edition. Ed. John J. McDermott. New York, Random House 1967, s. XIII-XLIV.
- [11] HILLMAN, J.: *Klíč k duši. Cesta za objevením individuálního životního smyslu*. Přel. Hana Kašparovská. Praha, Nakladatelství Portál 2000.
- [12] JUNG, C. G.: *Archetypy a nevědomí*. Výbor z díla II. Přel. E. Bosáková, K. Černá, J. Černý. Odborný redaktor K. Plocek. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka 1999.
- [13] MICHŇÁK, K.: „Heidegger a osudy 'Boha metafyziky'“, *Filosofický časopis* 1967, s. 686-702.
- [14] VOROVKA, K. : „Několik myšlenek o Masarykově filosofii a jeho Světové revoluci“, *Ruch Filosofický* V., 1925, č. 9-10.

- [15] PAVLINCOVÁ, H.: *Vorovka a Masaryk*. In: *Bratislavské přednášky*. Ed. Josef Šmajš. Brno, Katedra filosofie FF MU 2002.
- [16] GABRIEL, J.: *Karel Čapek a pragmatismus*. In: *Bratislavské přednášky*. Ed. Josef Šmajš. Brno, Katedra filosofie FF MU 2002.
- [17] ZOUHAR, J.: *Filozofie Karla Čapka*, in: *týž: Studie k dějinám českého myšlení 20. století*. Brno, Masarykova univerzita 1999.
- [18] *Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia*. Zv. 1. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 19

[